

EL CASTELL DE
SANT MARTÍ, O DELS
CENTELLES, ABANS DE
SER CASTELL REIAL
(SEGLES IX-XIV)

*Problemàtiques històriques i
arqueològiques*

ANNA CHÁVEZ
JAUME OLIVER
ISIDRE PASTOR

INTRODUCCIÓ

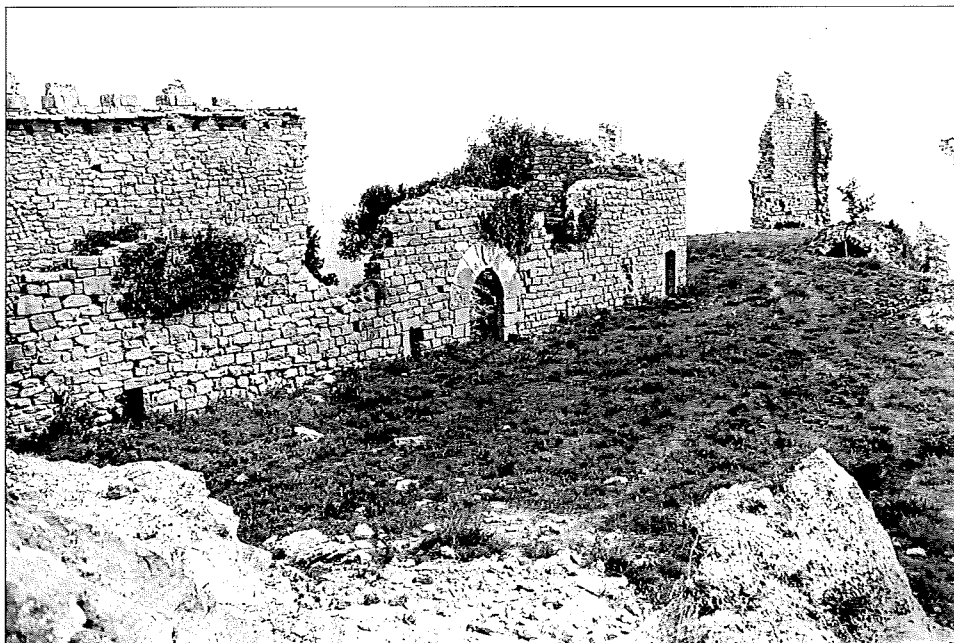
Documentat el 898, el castell de Sant Martí, inicialment denominat de Sant Esteve i després dels Centelles, fou un dels primerencs castells comtals osonencs. A partir dels segles XIII-XIV, esdevingué centre del domini senyorial, llavors baronia i comtat, dels Centelles. Durant la Guerra Civil Catalana (1462-1472), el castell fou successivament assetjat, bombardejat i objecte de profundes reformes amb l'objectiu de convertir-lo en residència de Pere IV "El Conestable de Portugal".

El castell es troba a l'extrem de ponent del municipi de Sant Martí de Centelles (Osona), sobre la carretera que va de Centelles a Sant Feliu de Codines. La seva alçada és de 855 m sobre el nivell del mar i més de 300 m sobre la Plana de Vic. Es troba sobre un turó de gairebé perfecta forma cònica, unit per ponent a la serra o Costa de Sant Martí, que presenta dos nivells ocupats pels recintes jussà i sobirà de la fortalesa. Les seves restes han estat una destinació tradicional excursionista i, des de l'any 2006, l'Ajuntament de Sant Martí de Centelles hi porta a terme un projecte de valorització que inclou restauració arquitectònica, excavació arqueològica, recerca històrica, condicionament per a la visita i interpretació del conjunt i del seu entorn.

Les restes actuals del castell de Sant Martí daten, bàsicament, de la reforma del segle XV destinada a convertir la fortalesa en castell reial. El programa de construcció i fortificació dut a terme aleshores modificà profundament l'espai construït, fins al punt que la pràctica totalitat de les restes actualment conservades daten d'aquell període (Pladevall, 1958, 1976, 1987). Tanmateix, la recerca duta a terme fins ara confirma, com era d'esperar, que la llarga història anterior també va tenir una plasmació arquitectònica en la fortalesa, les traces de la qual són discernibles documentalment i arqueològicament. La presa en consideració d'aquestes traces és imprescindible en el marc d'un programa d'actuació integral com el que es planteja, tant per interpretar correctament els resultats que s'obtinguin en la recerca com per establir les vies més apropiades per a l'ús social del bé. Les mateixes dimensions físiques i històriques del conjunt del castell de Sant Martí són el principal factor que condicionen el programa de recerca arqueològica i documental, entenent alhora que aquest

programa és, en rigor, un punt més dels que configuren el projecte de posada en valor del monument.¹

Encara avui, els estudis de referència sobre el castell de Sant Martí són el primerenc d'Antoni Pladevall (1958, reed. amp. 1976) i l'inclòs en l'obra enciclopèdica *Els Castells Catalans* (CC, 1973). Aquests estudi, tot i que inclouen una descripció acurada de les restes, prescindeixen totalment de l'arqueologia i, alhora, són deutors de plantejaments historiogràfics (especialment, del binomi Reconquesta-Repoblació) actualment depassats. Si la incorporació de l'arqueologia és imprescindible per actualitzar els coneixements sobre el castell, també ho són l'accés a noves fonts documentals i la relectura de les ja conegudes a la llum de nous plantejaments, resoldre algunes qüestions tot just apuntades i, sobretot, plantejar nous interrogants en relació al castell que siguin útils per al programa de valorització en curs.²

Casa dels Senyors (c. 1910).

ABANS DEL CASTELL COMTAL (FINS EL 898)

L'enclau geomorfològic del castell de Sant Martí és singular, tant per la seva inexpugnabilitat com per la vista que té sobre Osona Sud, el Congost i els contraforts del Montseny. Es pot considerar el següent sil·logisme: si la majo-

ria dels llocs que ofereixen aquestes característiques denoten la perduració d'una ocupació des d'èpoques protohistòriques, l'enclau on s'aixeca el castell, molt probablement, ja fou habitat amb anterioritat al segle IX. Tanmateix, abans de la primera referència escrita de l'any 898 només es poden plantejar alguns interrogants a partir d'una lectura regressiva de la primera documentació medieval i de la interpretació de l'emplaçament.

El primer esment del castell de Sant Esteve

El 5 d'agost del 898 (ACB, doc. 10), el bisbe Gotmar de Vic va venir a consagrar l'església de Sant Martí del Congost (*sita est in valle Congusto*), finalitzada (*erexit in culmine*) per l'abadessa Emma, filla del comte Guifré I. Amb la consagració es van adscriure a la parròquia els delmes i primícies dels assentaments del terme propi així com dels que depenien fins aquell moment de l'església de Santa Coloma, entre els que es comptava l'església del castell de Sant Esteve (*ecclesias vero Sancte Columbe similiter cum decimis et primiciis de villares sibi pertinentes...et ipsa ecclesia de kastro Santi Stephani*). En rigor, l'any 898 es va refer la prelació entre les esglésies, sotmetent a la de Sant Martí el conjunt territorial de Santa Coloma, que incloïa l'església que donava nom al castell. Determinar l'origen d'aquesta organització territorial anterior ens ajudaria a datar el castell, sens dubte anterior a l'època comtal tot just iniciada.

Antecedents carolingis, andalusins o visigòtics de l'organització territorial del 898

Després de la conquesta franca de Narbona (758) i Girona (785) i de la resolució del conflicte teològic-polític de l'adopcionisme, el comte Borrell va rebre el 798 del rei Lluís l'encàrrec de fortificar Osona, Cardona, Casserres (Berguedà) i altres fortificacions abandonades de feia temps (Salrach, 1978, I, p. 14). Un de nosaltres ha plantejat prèviament la possibilitat que aleshores també es bastissin *castella* documentats tardanament als accessos meridionals a Osona (*castello Anseger*, a. 1078; *castello Bertilli*, a. 978; Oliver, 2000, p. 84). Ara es pot considerar que aleshores també s'edifiquessin o ocupessin de nou altres indrets susceptibles de fortificació o esglésies, tal vegada dotant-les de competències territorials com les reflectides en l'acta del 898 entorn de Santa Coloma. Cal recordar aquí que Santa Coloma rebria durant els segles XI-XII la denominació de Pujolric (*Puio Regio*, Pladevall, 1987, p. 31-32), una possible referència a una fortificació franca sobre el camí del Congost.

També es pot plantejar un origen anterior d'aquesta organització territorial, atenent als estudis recents que destaquen el paper d'esglésies i *palacia* en

la integració a al-Andalus dels territoris conquerits (Martí, 1999). La possibilitat visigòtica també hi és, ja que tant l'advocació de Santa Coloma com el paper de les esglésies en l'estructura fiscal visigòtica al rerepaís (Retamero, 2000) permeten pensar que, en efecte, l'església de Santa Coloma podria haver existit i tenir assentaments adscrits, entre ells el *castrum* o l'església *Sancti Stephani* que el 898 li donava nom. La incorporació de Santa Coloma a la jurisdicció de Sant Martí del Congost hauria estat llavors la forma d'integrar el territori d'aquella església en la xarxa progressivament compacta de castells termenats i de parròquies impulsada per Guifré I i els seus fills³.

Un país, tanmateix, organitzat abans del 898

No creiem que el país sobre el qual, a partir del 878-880, Guifré I i els seus agents laics i eclesiàstics desplegaren el primerenc procés de feudalització, estigués "desorganitzat". La "desorganització" a què al·ludeixen alguns estudis sobre l'Osona d'aquesta època és només un subterfugi historiogràfic que interpretem com una simple resistència del tòpic tradicional de la Reconquesta-Re població a desaparèixer del tot. Els assentaments del 898 no són una fundació recent i, per tant, el concepte de "desorganització" és incompatible tant amb l'evidència documental d'un ordre territorial previ com amb la necessària "organització" dels processos de treball duts a terme en aquells assentaments i que permetien, entre altres coses, produccions gravables amb delmes i primícies. L'arribada de Guifré I seria, més aviat, la d'una altra "organització" o, més precisament, d'un domini polític exterior ara sí reconeixible documentalment i arqueològicament; en aquest context que és, en rigor, una "conquesta" (Bartlett, 2003), comença la història documentada del castell de Sant Martí.

EL CASTELL COMTAL (898-C.1230)

La primera referència concreta al domini comtal a Osona Sud data del 914, quan el comte Sunyer dóna a Aimilda per les esposalles la *villam quam vocant Moram* (la Móra) i els vilars *quem dicunt Palacium* (Avencó) i *quem vocant Daniehelis* (Valldaneu); el nom del vilar de Palau ens recorda que la conquesta comtal pot haver aprofitat temporalment els *palacia* fiscals anteriors⁴, tal com la parròquia de Sant Martí del Congost aprofita el 898 l'organització territorial anterior per accedir als delmes, entre altres, del *castrum Sancti Stephani*. Sabem que a partir del 912, els fills de Guifré I van dibuixar les demarcacions dels comtats i iniciaren llur organització interna, dissolent les restes dels territoris anteriors a la conquesta i multiplicant castells i parròquies (Martí, 1999). No gens estranyament, a partir de l'any 922 trobem els primers esments del castell

El Montseny vist desde el castell

terminat de Sant Esteve, ara ja equiparable a qualsevol altre castell del comtat d'Osona (*in comitatu Ausona, in terminio de castro Sancti Estefano*, DCV, doc. 97).

La defensa del territori apareix, en la historiografia tradicional, com la principal funció dels castells primerencs. La funció del castell de Sant Esteve hauria estat, així, la defensa del pas del Congost (Pladevall, 1958, 1976; CC, p. 912). Tanmateix, quina funció defensiva podia fer, donat el seu allunyament respecte dels camins, la feble capacitat de resposta d'una guarnició previsiblement escassa, la fàcil anul·lació per part d'un exèrcit ben armat mitjançant setge? En rigor, la visió dels castells com assentaments "defensius" o "estratègics" és un maldestre transplantament de pràctiques militars tardanes, modernes i contemporànies, que poc tenen a veure amb els processos de conquesta, colonització i reorganització feudal que tenen lloc entre finals del segle IX i principis del segle X.

Un castell o un assentament fortificat?

És clar que dels dos recintes superposats que configuren el castell, "jussà" i "sobirà", en el més alt es trobava l'església de Sant Esteve que donava nom a la fortalesa; previsiblement, el nucli del *castrum Sancti Stephani* es

Espitlleres de la Casa del Moro (segle XV).

trobava allà mateix. No obstant, en el cas dels castells de finals del segle IX del Berguedà, hom observa que “els castra d’aquesta època estan situats sobre roques, turons o llocs de difícil accés i que... al voltant d’ells hi havia aterassaments per a viure-hi la població... que el nucli central del *castrum* no està format per una construcció aïllada sinó que al seu voltant hi ha una mena de poblat” (Camprubí, 2003, p. 210). No es pot descartar que aquesta forma d’assentament es donés també al castell de Sant Esteve, és a dir, que la primera ocupació també s’estengués per la gran terrassa, possiblement condicionada, del nivell inferior. Tant l’eliminació de vegetació com l’aixecament topogràfic realitzats mostren la inexpugnabilitat natural que ofereixen els dos recintes mentre que la part més alta, tot i les seves immillorables característiques defensives, no és massa habitable a causa de l’abruptedat del basament rocós. A més, l’excavació arqueològica de l’anomenada “Casa dels Senyors”, situada en el recinte jussà i tradicionalment associada a la remodelació del conjunt al segle XV ha permès identificar fases constructives dels segles XIII-XIV. És d’esperar que la continuació dels treballs arqueològics aportí noves dades del mateix període o anterior (segles IX-XII).

En tot cas, la referència de l’any 898 al delmes de l’*ecclesia de kastro Sancti Stephani* demostra que hi havia pagesos que produïen prop de l’església

castral. On eren? La mateixa acta del 898 fa referència separatament als assentaments que, a partir del segle X, formaran part del terme castral⁵. Cada assentament paga el seu propi delme; el més proper, el vilar *Sentelias*, situat al peu mateix de la fortalesa. Els camperols delmats per l'església castral havien d'estar més a prop encara del castell. Per què no en el mateix *castrum*, el qual seria, més aviat, un assentament fortificat.

Les feixes de les Comes: un espai agrari primerenc?

Entre la base del turó, on es troba el mas que els dóna nom, fins al fonament mateix de la muralla sudoccidental del castell, es troben les feixes de les Comes, un espai abancalat de conreu actualment negligit. A l'Edat Mitjana, el camí d'accés als diferents bancals també era el que permetia arribar al castell per aquest costat (*camí... qui devalla de dit castell per lo qual se va a la iglesia de Sant Martí de Sentelles*; Arxiu de la Corona d'Aragó, Diversos, Centelles-Solferino, vol. 40). És a dir, aquest espai agrari, deliberadament creat per posar en conreu un pendent originalment no apte per al conreu, adaptat a la topografia del lloc, amb parcel·les de dimensions més petites com més amunt es troben, formà des del principi un conjunt amb la fortalesa. Pensem que aquest era un dels espais delmats per l'església de Sant Esteve, tal vegada l'únic, el 898.

Les feixes es documenten específicament als segles XIII i XIV, quan almenys una part d'elles pertanyen al domini de la capella castral de Santa Maria, que hi té una vinya i un hort; aleshores també es documenten oliveres i una font que, segurament, permetia regar els bancals (Arxiu de la Corona d'Aragó, Diversos, Centelles-Solferino, vol. 40, a. 1286-1363). L'estudi arqueològic de les feixes de les Comes també forma part del programa d'actuació pel fet que són contenidores de coneixements, tant sobre el propi disseny de l'espai agrari com sobre el primerenc *castrum* (grandària del grup camperol constructor, capacitat productiva, etc.).

Un castell colonitzador?

Es tracti de castell o assentament fortificat, la integració del castell en la xarxa de castells termenats, sembla afavorir la proliferació de nous assentaments en el seu terme, amb posterioritat al 898. Entre ells n'hi ha que són exemple dels establiments "cerdans" a la Catalunya Vella que hom considera "cavalls de Troia de la política comtal" (Martí 2006); en el terme del castell de Sant Esteve se n'arriben a documentar quatre, tots amb posterioritat al segle XI: tres masos denominats Cerdà i un mas Riucerdà (Oliver, 2010). Tampoc s'esmenten el 898 els llocs de Vilarestau, la Noguerola o Viladecols,

citats entre els anys 987-1058 (Pladevall, 1987, p. 29-32). La creació d'aquests nous assentaments es va fer en el marc del castell termenat i la seva fundació devia comptar amb un grau de direcció senyorial per ara impossible d'establir; en el cas específic dels assentaments "cerdans", la seva fundació formaria part d'un procés de colonització vinculat a la conquesta primerenca, la mateixa que integrà la capella castral en la nova parròquia de Sant Martí. És possible, doncs, que el castell actués com a focus impulsor de la colonització, en part cerdana, de la seva rodalia.

D'assentament pagès a residència castlana?

A finals de la mateixa centúria, els castllans del castell ja reben el nom de la fortalesa que guarden i en què s'estan: Sant Esteve o, alternativament, Castell. Els membres del llinatge s'esmenten entre els anys 1183 i el 1265; aquest darrer any, els Castell desapareixen dels textos en entroncar amb els Vilanova i perdre el cognom (Pladevall, 1976). Com el batlle l'any 1265 (CC, p. 917), sembla que els castllans habitaven dins mateix de la fortalesa, com ho indica la compra que Arnau de Vilacís, clergue de la capella de Santa Maria construïda al segle XIII en el recinte jussà, va fer d'un honor situat *apud quartanam in manso de Castel* (Arxiu de la Corona d'Aragó, Fons Centelles, Pergamins, carpeta 1). Per les afrontacions de l'honor sabem que el mas Castell, residència dels castllans, es trobava prop de la capella.

Tot i que ho ignorem tot sobre la dinàmica de l'assentament entre els segles IX i XIII, no podem excloure que el mas Castell fos el darrer estadi d'un eventual assentament fortificat primerenc, sotmès a delme el 898. Els pagesos, primer sotmesos a renda, després haurien estat expulsats de la fortalesa per deixar lloc a una nova capella dedicada a Santa Maria i a la residència castllana, possiblement en el mateix procés històric de difusió del mas com a forma bàsica d'enquadrament de la pagesia al terme castral (segles XI-XII). La combinació de les dades arqueològiques i la recerca documental sobre la dinàmica del poblament en el terme castral haurien de permetre resoldre aquesta incògnita.

EL CASTELL DELS CENTELLES (c.1230-1462)

Tot i la incertesa intrínseca de qualsevol hipòtesi prèvia al treball científic, es pot afirmar que hi ha prou indicis documentals, arquitectònics i arqueològics per considerar que, en relació al castell dels Centelles, s'està davant d'un programa constructiu ben definit i planificat. Sense deixar de banda els requeriments arquitectònics propis de qualsevol recinte fortificat, el nou programa constructiu racionalitza l'espai. En aquest sentit, les restes arquitect-

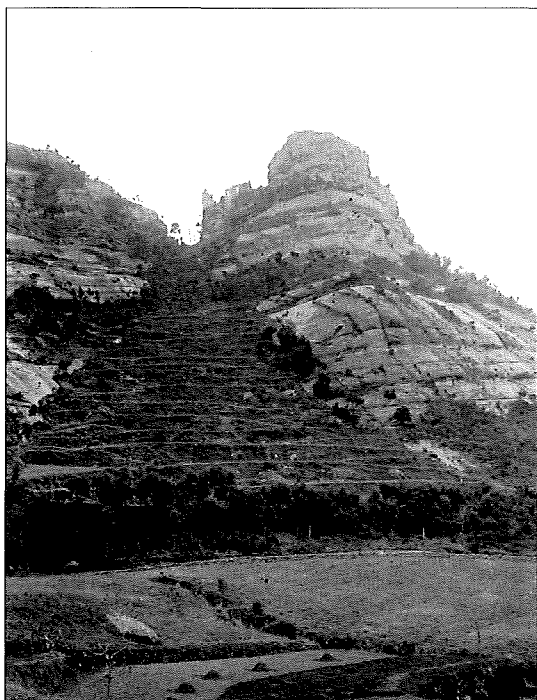

Excavacions a la casa dels senyors.

tòniques conservades permeten argumentar l'existència d'una vertebració de l'espai en sectors, definits a partir d'un recorregut bàsic articulat en el recinte jussà i el recinte sobirà integrats, per primera vegada, en un mateix castell.

Els Centelles: de la domus al castell.

Els primers Centelles es documenten específicament l'any 1031, quan davant la porta (*ante hostio*) de l'església de Sant Martí de Centelles Unifred dóna a Gilabert Isarn *pro filiatico*. A partir d'aquest esment, hom ha situat el primer ancestre dels Centelles, Isarn, entorn de l'any 1000 (Ordeig, 2003, doc. 2). Els primers Centelles no vivien al castell sinó en una *domus* situada prop de l'església de Sant Martí, en la rodalia del lloc de *Sentilias* esmentat el 898 i posteriorment dividit en la vil·la d'Avall (*Villa Inferiore de Scintillis*, a. 1317-1326; Pladevall, 1976; 1987, p. 36; *mas Saviladevall*, Arxiu de la Corona d'Aragó, Diversos, Centelles-Solferino, vol. 40) i la vil·la d'Amunt on es trobaria la *domus*. El 1116, Gilabert de Centeies posà sota la protecció de Santa Maria de l'Estany *ipsam domum meam cum eiusdem domus pertinenciis, videlicet Sancti Martini de Centeies, in qua ego maneo*; com va observar A. Pladevall, "aquest document posa fora de tot dubte el lloc on residien els primers Centelles que no era el castell sinó la *domus* o

Feixes del castell (c. 1930).

casa forta situada a Sant Martí" (Pladevall, 1976, p. 22; 1987, p. 37).

Mentre van residir a la *domus*, els Centelles manaven en els seus testaments que els enterressin a l'Estany, com Gilabert després del 1198 (CC, p. 916). Poc menys d'un segle després, el 1211, Gilabert de Centelles mana en el seu testament, dictat abans d'anar amb l'exèrcit reial, que l'enterrin a la capella del castell (Arxiu de la Corona d'Aragó, Diversos, Centelles-Solferino, vol. 40), ordre que creiem poder interpretar com que els Centelles ja s'han fet seva la fortalesa i hi han fixat la seva residència i necròpoli. La possessió dels Centelles es confirma el 1242 en encomanar Bernat de Centelles la castlania a Pere

de Santa Eugènia (CC, p. 916) i el 1265 en elegir com a batlle *totius castri de Scintillis* en Bernat d'Orriols per 10 anys amb l'obligació de fer *continua residencia per dictum tempus in dicto castro* (p. 917)

El programa constructiu dels Centelles

La majoria de les restes actuals del castell corresponen, com s'ha dit, a la reforma palatina del segle XV. De totes formes, a tall d'hipòtesi que comença a ser verificada per la recerca arqueològica, es pot dir que l'accés dels Centelles al castell està vinculada a una reforma arquitectònica de recinte castral que marcarà les línies constructives posteriors, incloses les que seguiran els constructors del segle XV.

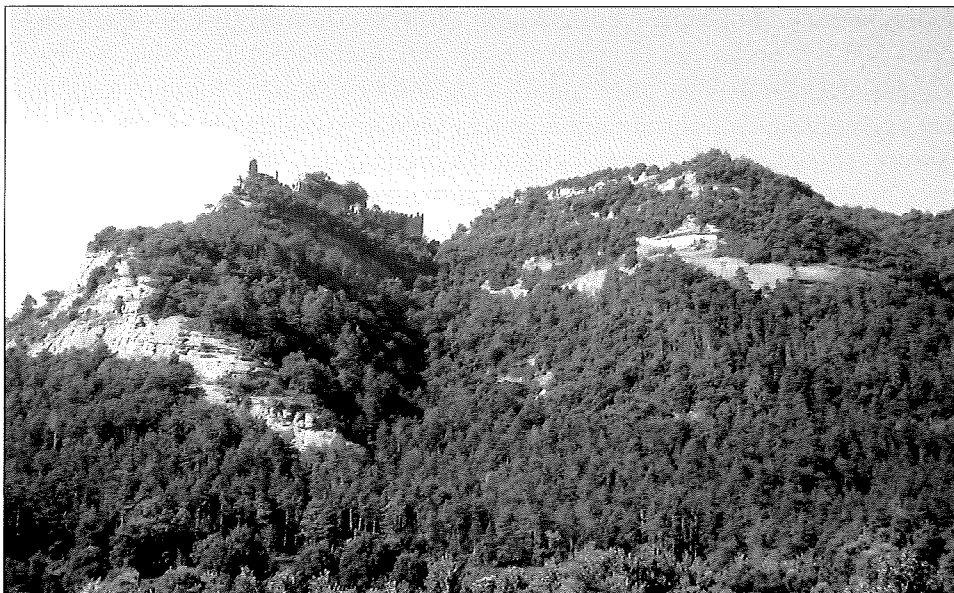
El 1265, els castlans Castell o Sant Esteve desapareixen com a llinatge i que, ja aquell any, quan Guillema passa els drets de castlania al seu fill Marc ja parla del "castell de Centelles" (Pladevall, 1976). Tampoc es parla més del mas Castell que feia de residència castlana. Aquests fets reflecteixen la plena possessió de la fortalesa pels Centelles i que aquests endeguen aleshores una

reorganització de l'espai fortificat amb l'objectiu de convertir el castell en la nova seu del poder del llinatge, a partir del qual aquest s'aferma, estableix vincles amb els senyors de la rodalia i consolida el domini sobre el camperolat. La mobilitat senyorial també genera una senyorialització de l'espai pels senyors transitat o, finalment, ocupat (Depreux *et alii*, 2007).

En aquest sentit és cabdal per a l'afermament de la possessió del castell pels Centelles la fixació de la necròpoli familiar en la nova capella de Santa Maria del recinte jussà. Certament, la capella de Sant Esteve del recinte sobirà ja tenia un altar dedicat al sant patró i un altre a Santa Maria, com es documenta a partir del 1203 (Arxiu de la Corona d'Aragó, Diversos, Centelles-Solferino, vol. 40), doble culte (o triple, ja que hi documentem un altar de Sant Joan) que es mantenia els anys 1307 i 1318 (*altaria Sancte Marie et Sancti Stephani sitis in capella superiori*; CC, p. 935, nota 120). Però la construcció de la nova capella de Santa Maria abans del 1211 (data en què s'hi manen els primers enterraments dels senyors) anà sens dubte en detriment de la primerenca capella de Sant Esteve, esdevinguda capella "superior" del castell (*in capella superiori castri de Scintillis*, a. 1307)⁶. Les esglésies constitueixen un factor clau en la fixació

Treballs en curs a la casa del Moro.

Vistes del castell.

espacial del poder polític (Iogna-Prat, 2006) i la construcció de la nova capella en la plataforma inferior denoten la presa d'importància d'aquest espai, en el qual també s'instal·laren també la residència senyorial i la necròpoli dels Centelles, tot plegat rodejat de noves muralles. Pel que fa específicament a la residència senyorial ("Casa dels Senyors"), l'excavació de l'estiu de 2009 va posar de relleu la refecció, al segle XV, d'una estructura d'un marc cronològic anterior, probablement de principis del segle XIII, datació coherent amb l'arribada dels Centelles⁷.

Les restes més antigues actualment visibles del castell dels Centelles corresponen als segles XIII (construccions del recinte sobirà, capella de Santa Maria⁸) i principis del XIV (base de les muralles actuals, fragment de mur integrat en la "Casa del Moro" edificada al segle XV⁹); aquesta antiguitat la confirmen tant els documents escrits com l'anàlisi dels paraments¹⁰. El registre arquitectònic anterior és, simplement, invisible, i només l'arqueologia el podrà, un dia, localitzar. L'abast de la reforma endegada pels Centelles, planificada en funció de les necessitats i els requeriments dels seus nous moradors, comportà una reestructuració de les dependències preexistents, tal com comencen a indicar els treballs arqueològics i algunes referències documentals. L'any 1309 es documenten obres ja realitzades quan Bernat de Centelles confessa deure a Ramon de Cabanyal 45 sous *ratione salarii operis que fecisti ad opus nostri*, a Bernat Sabater 103 sous *ratione operi*, i a Berenguer Buff i Ramon

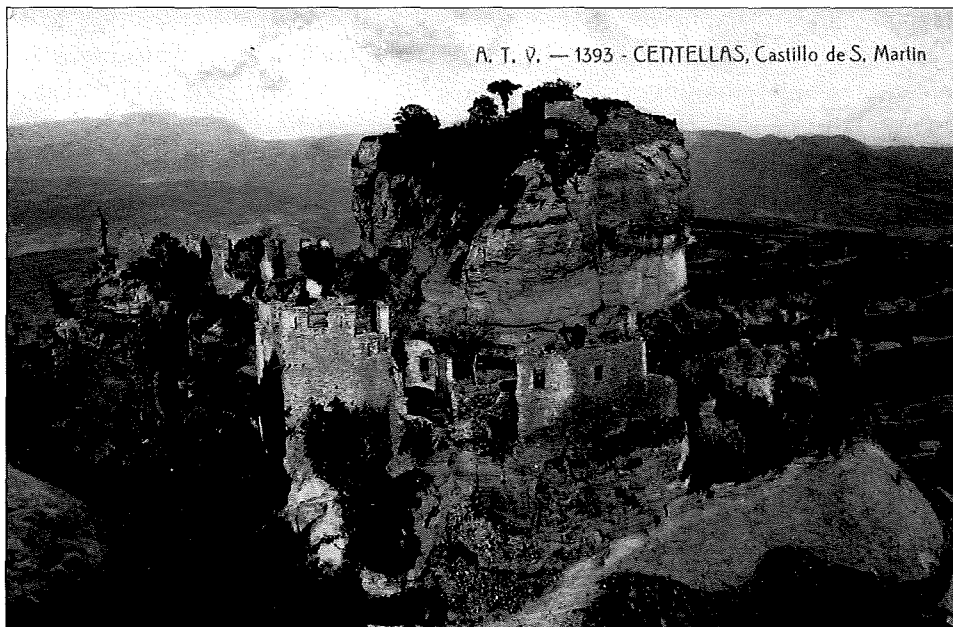
Mestre 120 sous *ratione operis* (Fortià Solà, en premsa). De fet, des de l'accés dels Centelles al castell es van trobant més referències a parts constitutives del recinte murallat, totalment absents abans, fet que deu reflectir el dinamisme constructiu d'aquell moment (*vall del castell de Sentelles anomenat vulgarment Gatilepa* i pont d'accés, a. 1249¹¹; celler de la capella, 1309; Arxiu de la Corona d'Aragó, Diversos, Centelles-Solferino, vol. 40)

La capella de Santa Maria.

La construcció de la capella de Santa Maria va centrar l'ordenació del sector de ponent del recinte fortificat. La capella ja devia existir el 1211, quan Gilabert de Centelles manà que l'hi enterressin, a més de fundar-hi un benefici que fou l'origen de la comunitat de preveres de la capella i, sens dubte, la confirmació que els Centelles preferien la capella de Santa Maria a la de Sant Esteve. Les primeres notícies sobre el domini senyorial dels preveres de Santa Maria, del primer terç del segle XIII, confirmen aquesta datació (Arxiu de la Corona d'Aragó, Diversos, Centelles-Solferino, vol. 40).

La funció clau de la capella de Santa Maria en el castell dels Centelles, tanmateix, era la de necròpoli del llinatge. Certament, també s'hi enterraven els preveres i beneficiats, com Dalmau de Santa Eugènia l'any 1347 (Arxiu del Marquès de Vilassar, perg. 13-2-02); però els morts més importants eren els Centelles, que ordenaven en els seus testaments de ser-hi enterrats fins i tot en cas de morir lluny. Així, el 1331, Eimeric de Centelles dotà l'aniversari fundat pel seu difunt germà Gilabert i ordenà la crema de sis candeles davant la seva tomba mentre es digui missa (*coram tumba dum missa celebrabitur maior in dicta capella*; Arxiu de la Corona d'Aragó, Diversos, Centelles-Solferino, vol. 42). Llavors, en el seu propi testament del 1396, Eimeric va elegir com a sepultura dels seus ossos el carner situat dins de la capella on ja hi havia les restes de la seva primera esposa Elionor (*in carnerio inibi existenti in quo nobilis Elionor prima uxor nostra extitit tumulate*), morís on morís (*polito corpore nostro ubicumque extuerit tumulatum ossa nostra tranlatentur intus dictam ecclesiam castri de Scintillis in tumba in qua ossa dominorum de Scintillis existunt tumulata*). També ordenà que s'exhibissin en la capella, senyal inequívoca de la seva funció cabdal per a l'escenificació i memòria del llinatge, les banderes i l'escut (*quod aliqua banderia seu scutum prosteretur seu ducantur*; Arxiu de la Corona d'Aragó, Fons Centelles, Pergamins).

La interpretació de l'emplaçament, els primeres resultats de les intervencions arqueològiques i les dades aportades per la documentació escrita presenten el desplegament d'un programa constructiu que no es va adaptar simplement al terreny sinó que, possiblement, va incloure treballs de condicionament d'aquell per encabir-hi les edificacions necessàries per a les fun-

Vista general (c. 1910).

cions previstes: capella, residència senyorial, noves muralles, etc. Ignorem, a hores d'ara, la plasmació física d'aquest programa constructiu i en quina mesura va tenir com a resultat una zonificació ordenada del castell, més enllà del que sembla una clara distinció entre l'espai eclesiàstic entorn de la capella de Santa Maria i l'espai reservat als senyors laics centrat en la "Casa dels Senyors". Només la recerca arqueològica permetrà determinar la relació entre els diferents elements constructius, que avui són tot just afloraments de murs perimetralment a la muralla. La mateixa recerca haurà de determinar la superfície original dels dos recintes, alterada per la caiguda natural –que continua actualment– del basament rocós del recinte sobirà.

CONSIDERACIÓ FINAL

La visió popular dels castells, a la qual no és aliena una part de la historiografia acadèmica o amateur, insisteix en la seva significació militar. La definició del castell feudal, tanmateix, prové de les seves diverses funcions, de les quals la militar només n'era una. Ho veiem en el cas del castell de Sant Martí, la funció del qual també és residencial, eclesiàstica, judicial, simbòlica, etc. També és, i principalment, expressió arquitectònica del domini feudal sobre la pagesia i concreció en pedra de la direcció autoritària del procés de

treball pagès, la captura regular de producte i la conversió d'aquest en riquesa per part dels mateixos poders que construeixen la fortalesa, s'hi emmurallen i s'hi mostren.

Així el programa d'actuació en el castell de Sant Martí entén la fortificació, no com un fetitxe patrimonial sinó com a instrument i plasmació del domini feudal, de la seva evolució i transformacions. Aquest és l'eix central de l'estratègia d'investigació, en la qual els registres documentals i arqueològics són considerats en peu d'igualtat, atenent tothora a l'especificitat i el caràcter no intercanviable de la informació que contenen, la qual, al seu torn, no tindria cap utilitat en absència tant d'una teoria sobre el desenvolupament del feudalisme com de problemes propis de la recerca plantejats prèviament (Barceló, 1988, p. 12, 73). Aquest és el marc conceptual del programa d'actuació sobre el castell de Sant Martí, les problemàtiques plantejades pel qual, en la seva primera època (segles IX-XIV), s'han volgut presentar en aquest article.

NOTES

1. Plantejament que ja es fa, per exemple, al castell d'Os de Balaguer (Pastor & Tugues, 2004).

2. Seria enganyós dir que l'excavació parcial de 100 m² i algunes cates puntuals han aportat les dades necessàries per poder interpretar un jaciment de més de 3.900 m² i d'uns, tal vegada, 2.000 anys d'història. Les actuacions arqueològiques preliminars han tingut la finalitat de disposar de les dades bàsiques que han de possibilitar la programació de les actuacions integrals en el castell. Entre d'altres, han inclòs l'eliminació selectiva de la vegetació que amagava les restes arquitectòniques, amb l'objectiu de realitzar un aixecament topogràfic detallat de les restes i del relleu del terreny. Les excavacions pròpiament dites han estat plantejades com actuacions informatives per avaluar les perspectives que ofereix el subsòl i, a la vegada, aportar dades que permetin analitzar l'estat de conservació de les estructures exemptes. La primera campanya planificada es va desenvolupar l'estiu del 2009 per tal de delimitar i estudiar la suposada residència senyorial o "Casa dels Senyors".

3. Al sud del Berguedà s'observa que "hi ha indrets que no en posseiran mai cap", de castells, i on "el control local es realitzarà mitjançant una església, la qual pot ésser autònoma o dependre d'un monestir o d'una seu episcopal" (Camprubí, 2004, p. 211)

4. Guifré I es va adjudicar personalment Santa Maria de Palau, a Gurb (CR, 1992, p. 230)

5. En rigor, no tenim constància que el castell tingués terme propi el 898. A. Pladevall diu que els vilars esmentats en l'acta de consagració del 898 formaven part del "terme del castell de Sant Martí" (Pladevall, 1987, p. 18), però en l'acta els vilars tenen com a referent l'església de Santa Coloma i és el terme d'aquesta el que inclou l'església castral de Sant Esteve; del terme castral no se'n diu res.

6. Tot i que hom ha afirmat que la capella del castell jussà fou construïda a finals del segle XIV (CC, p. 935, nota 120), no hi ha dubte que l'edifici és un segle anterior a aquesta data, tot i que fou objecte de reformes posteriors (*ad opus dicte capelle*, Arxiu de la Corona d'Aragó, Diversos, Centelles-Solferino, vol. 42, a. 1328). La datació del segle XIII és coherent amb la talla de la Mare de Déu del Castell, actualment conservada al Museu Episcopal de Vic.

7. Aquesta estructura consisteix en un tram de muralla i un mur de tancament lateral adossat, fets els mateixos materials que les construccions del recinte superior i la base de les muralles del recinte jussà.

8. Tot i que la capella fou objecte de reformes i millores posteriors, documentades durant el segle XIII i sobretot XIV.

9. Els treballs de restauració de la "Casa del Moro" realitzats han permès recuperar unes espitlleres situades en la base del mur, datables al segle XV, que havien quedat reomplertes de terra. Com efecte directe de la recuperació s'ha detectat que aquestes obertures corresponen a èpoques diferents en la seva cara interna i externa; a l'interior es troben unes finestres gòtiques (segles XIII-XIV) i a l'exterior són espitllera, fet que indica l'aprofitament de la finestra com a estructura defensiva. Com a hipòtesi de treball, impossible de fer sense els treballs de restauració realitzats, es pot dir que el pany de mur amb les finestres gòtica correspon a un edifici anterior als treballs de construcció de la "Casa del Moro" com la coneixem actualment, és a dir, anterior a l'any 1466. Per tant, el mur amb les finestres gòtiques correspondria segurament al castell dels Centelles, possibilitat reforçada per l'ús de pedra i morter més fins idèntics als d'altres parts conservades del castell; mentrestant, la major part del mur corresponent al segle XV presenta un aspecte més bast, com correspon a les obres del castell reial. Recordem aquí que els Centelles, partidaris de Joan II, marxen als seus dominis valencians mentre dura el conflicte, deixant la fortalesa en mans de les tropes reials i dels remences. Amb la presa del castell per la Generalitat i l'inici dels treballs de la residència reial de Pere IV l'any 1466 s'aixecaria la resta del mur de llevant de la "Casa del Moro", mantenint-se el pany de mur interior amb les finestres reaprofitades com a obertura d'espitllera.

10. Els tipus de parament més antic, a part d'estar més treballat, és de pedra calcària i el morter net, mentre que les actuacions que es relacionen amb les ampliacions del segle XV estan fetes de materials poc treballats, amb pedra arenisca i morters poc nets, que contenen molta argamassa.

11. Tot i que tradicionalment s'ha considerat que l'existència d'aquest pont era fantàsica, l'obra es documenta per escrit durant els segles XIII i XIV. Possiblement,

doncs, és cert que "en 1827 se desplomó el célebre puente que unía el castillo con la sierra" tal com apareix en el *Diccionario Geográfico-Estadístico-Histórico de España y sus posesiones de Ultramar* de P. Madoz (vol. 12, Madrid, 1849)

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- ACB: F. UDINA. *El Archivo Condal de Barcelona en los siglos IX-X*, Barcelona, 1951.
- M. BARCELÓ, *Arqueología medieval. En las afueras del "medievalismo"*, Barcelona, 1988.
- R. BARTLETT, *La formación de Europa. Conquista, civilización y cambio cultural*, València, 2003.
- J. CAMPRUBÍ, "Els castra berguedans de finals del s.IX-inicis del s.X i el seu context", *Els castells medievals a la Mediterrània nord-occidental*, Arbúcies, 2004, p. 205-216.
- CC: "Castell de Centelles", *Els castells catalans-IV*, Barcelona, 1973, p. 912-935.
- CR: *Catalunya Romànica-Osona*, vol. II, Barcelona, 1992.
- DCV: E. JUNYENT, *Diplomatari de la Catedral de Vic (segles IX-X)*, Vic, 1980-1987.
- Depreux, Ph. & Bougard, F. & Le Jan, R., ed., *Les élites et leurs espaces. Mobilité, rayonnement, domination (du VIe au XIe siècle)*, Brepols, 2007.
- Fortià Sola, Mn. (en premsa), *Notes inèdites de Mn. Fortià Solà a l'Arxiu Diocesà de Vic*, Ajuntament de Centelles.
- R. FRANCOVICH, R. HODGES, *Villa to village*, Londres, 2003.
- D. IOGNA-PRAT, *La Maison Dieu. Une histoire monumentale de l'Église au Moyen Âge (v. 800-v.1200)*, Paris, 2006 .
- R. MARTÍ, "Concreció territorial del comtat de Barcelona", *III Congrès d'Història de Barcelona*, Barcelona, 1993, p. 247-253.
- R. MARTÍ, "Palaus i almúnies fiscals a Catalunya i al-Andalus", *Les sociétés méridionales à l'âge féodal. Hommage a Pierre Bonnassie*, Tolosa, 1999, p- 63-70.
- R. MARTÍ, "Els establiments cerdans en Catalunya Vella. Cavalls de Troia de la política comtal?", *Revista Internacional d'Humanitats*, 10 (2006), p. 5-14.
- J. OLIVER, "El mas Cerdà abans d'Ildefons Cerdà. Aproximació històrica al mas Cerdà de la Garga", *Any Cerdà Centelles*, Ajuntament de Centelles, 2010, p. 15-21.
- R. ORDEIG, "Dades sobre la història altmedieval de Centelles, Folgueroles, Gurb i Tona (segles X-XI)", *Ausa*, XXI, 151 (2003), p. 11-21.
- I. PASTOR, J. TUGUES: "Projecte d'intervenció arqueològica al castell d'Os de Balaguer (la Noguera)", *Els castells medievals a la Mediterrània nord-occidental*, Arbúcies, 2004, p.495-504.
- A. PLADEVALL, *El castell de Centelles. Guia històrico-turística*, Vic, 1958 (reed. ampl. Vic, 1976)
- A. PLADEVALL, *Centelles. Aproximació a la seva història*, Ajuntament de Centelles, 1987.

F. RETAMERO, *La contínua il·lusió del moviment perpetu. La moneda dels reges, dels mul_k i dels seniores (segles VI-XI)*, Universitat Autònoma de Barcelona, 2000.

SALRACH, J.M., *El procés de formació nacional de Catalunya (segles VIII-IX)*, vol. I, Barcelona, 1978.